

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ЗАСОБАМИ ТРАДИЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДИТЯЧОГО ФОЛЬКЛОРУ

Анотація. У статті на матеріалі традиційного українського дитячого фольклору досліджено його когнітивні можливості формування світогляду. Проаналізовано специфіку традиційного українського дитячого фольклору, імпліцитні можливості формування світогляду в ньому. У поєднанні структурних систем світу та антисвіту, залучаючи механізми карнавалу, дитина вибудовує мікрокосм, який є фундаментом формування її світогляду.

Ключові слова: традиційний український дитячий фольклор, когнітивні функції, імпліцитні можливості формування світогляду, критичне мислення, прогностика, народна дитяча субкультура, система координат світобудови, антисвіт, максими народної моралі, етичні чинники формування світогляду.

Аннотація. Основой когнитивного потенциала традиционного украинского детского фольклора является заложенная в нем система формирования у ребенка основ критического (аналитического) мышления (в частности, и явления прогностики), свойственного народной детской субкультуре. Имплитные возможности формирования мировоззрения основаны в традиционном украинском детском фольклоре на системе

Актуальність. Афористичне “з суми безконечно малих виникає безконечно велике” (Ліна Костенко) є завуальованим аргументом на користь дослідження дитячого фольклору, традиції плекання і спрямування дитини, дітей, а відтак — української нації. Адже саме дитячий фольклор першим запроваджував найменших у світ мистецтва, поезії, творчості, любові. Занедбуючи цей ресурс, занедбуємо свої прадавні скарби. Тому надзвичайно актуальним є дослідження когнітивних можливостей традиційного українського дитячого фольклору, який сконцентрував у собі позитивний досвід багатьох поколінь, що ставали перед необхідністю формувати світогляд дитини, допомагали їй віднайти себе в певній системі цінностей.

Мета роботи полягає у фронтальному дослідженні українського дитячого фольклору в аспекті з’ясування його когнітивних можливостей у формуванні світогляду дитини тра-

координат мироздания, которая сначала предлагается ребенку взрослыми, а со временем осмысливается и интерпретируется в фольклоре и игровой культуре самим ребенком. В композиции структурных систем мира и антимира, привлекая механизмы карнавальской культуры, ребенок выстраивает микрокосм, который становится фундаментом формирования его мировоззрения.

Ключевые слова: традиционный украинский детский фольклор, когнитивные функции, критическое мышление, прогнозирование, традиционная детская субкультура, система культурных координат.

Summary. Implosive possibility of the worldview formation in it is based on the system of co-ordinates of the universe which at first is offered to the child by adults, and is afterwards comprehended and interpreted by a child in folklore and playing culture. In the composition of structural systems of world and anti-world, attracting the mechanisms of carnival, a child creates a microcosm which is the foundation of his or her worldview.

Key words: traditional Ukrainian child folklore, cognitive functions, implicative possibilities of the worldview formation, critical thought, the ability to foresee, child folk subculture, system of co-ordinates of the universe.

диційними засобами. Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:**

- на основі опрацьованого фольклорного матеріалу подати нове розуміння специфіки українського дитячого фольклору та окреслити його функціональне навантаження;
- дослідити когнітивні можливості українського дитячого фольклору, його вплив на формування критичного та прогностичного мислення;
- проаналізувати механізми та вікові етапи опанування дитиною часопросторової картини світу, основні чинники формування світогляду.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Сучасна етнокulturологія постає перед необхідністю інтегрувати здобутки інших гуманітарних дисциплін для поглиблення результатів дослідження. Аналіз когнітивних функцій та імпліцитних можливостей формування світогляду засобами тра-

диційного дитячого фольклору здійснено за допомогою використання теорії критичного мислення, запропонованої американським психологом Д. Халперн, зіставлення когнітивних можливостей первісного мислення та дитячого фольклору, спираючись на висновки К. Леві-Строса, залучаючи до аналізу ігрової специфіки дитячого фольклору праці Е. Берна, Д. Ельконіна, Й. Гейзінги, Є. Покровського. Для тлумачення особливостей світу та антисвіту, функціонування у дитячому фольклорі та субкультурі системи карнавалу користуються висновками досліджень М. Бахтіна, П. Берка, Д. Лихачова.

Виклад основного матеріалу. Процес пізнання людиною навколишнього світу – еволюційний, безперервний, кожне нове покоління включається в цей процес, послуговуючись як новими засобами та механізмами, так і такими, що застосовувалися попередніми поколіннями і збережені в культурній традиції. Початок цього процесу, засвоєння основних форм і способів пізнання світу припадає на дитинство, визначаючи шляхи подальшого розвитку особистості. У дитячому середовищі формується внутрішня субкультура, яка підкоряється своєрідним законам, має спільні уявлення про картину світу, часто використовує специфічну мову. Між дитиною і світом дорослих вибудовується напівреальний світ егоцентричного мислення та фантазії, що втілюється й у дитячому фольклорі, який є одним із важливих засобів формування, збереження й трансляції картини світу відповідно до певної системи координат.

Діти як своєрідний субетнос є носіями, зберігачами й творцями своєї субкультури, яка визначається, передусім, наявністю власної картини світу. Дитячий фольклор як форма втілення дитячої субкультури є надзвичайно важливим засобом формування, збереження і трансляції картини світу. Картина світу частково видозмінюється у різних жанрах і видах дитячого фольклору. У колискових все обертається довкола дитини, в пізніших вікових жанрах цей центр зміщується або і розпоршується. Тривалість у часі — від народження до юності, динамізм, інтенсивність у розвитку дають підстави вести мову про полістадіаль-

ність дитинства, виокремлення кількох інтервалів. Такий поділ дозволяє прослідкувати, як відбувається процес розвитку дитини, її мислення, мови, становлення її світогляду, які психологічні константи, емоційні й “культурні” переживання домінують у різних часах дитинства. Це зумовлює зміну одних суголосних певному вікові жанрів фольклору іншими.

Дитячому фольклору притаманна певна “текстова еkleктичність”, тобто самостійне функціонування уламків текстів, контамінація або взаємодоповнення фрагментів текстів, що спричиняє міксування і взаємоперетікання жанрів. За жанрової контамінації зберігаються лише найважливіші образи та смисли, привабливі за поетичною формою, прості для запам’ятовування і відтворення, зрозумілі дитині. Вони утворюють чітку і зрозумілу систему культурних констант, на основі яких формується психологічна належність людини до певної культурної спільноти. Дитячі враження закладають підґрунтя для наступних етапів формування світогляду. З огляду на це вважаємо за необхідне наголосити на таких особливостях українського дитячого фольклору, як

- двокомпонентність психологічної складової (дорослого і дитини) та постійне апелювання багатьох жанрів дитячого фольклору до сакральних складових “культури дорослих”;

- спрямований вектор імперативу — у материнській ліриці імператив спрямований від світу до дитини (дидактика), а у власне дитячому фольклорі — імператив іде від дитини до світу;

- дворівневий символізм — співфункціонування ситуативного власного та запозиченого з культури дорослих символічного ряду;

- наявність етапів опанування процесу метафоризації — перші кроки свідомості у вправах з метафоризації дійсності. Діти, пізнаючи світ, проходять всі етапи розвитку міфологічного мислення й застосування його в когнітивних процесах. Діти, як і дорослі, функціонуючи в ритуальній системі, постійно актуалізують процес пізнання — віднаходження міфологічних смислів;

- паралельне і взаємопроникне існування в ньому світу та антисвіту, культури та антикультури, підкорення стереотипам і нормам

поведінки та свідоме порушення їх, що дає поживу для творчості та сприяє розвиткові дитячої культури.

Немовля отримує від дорослих певну модель світу, яка стає стрижнем формування його власної моделі світобудови й одночасно ознакою належності дитини до тієї чи тієї культурної спільноти. Дитина спочатку пасивно входить у систему координат окремої культури, а згодом освоює задану модель світу та формує власне культурно-психологічне середовище. Дорослі або старші діти завдяки просторово-моделювальним текстам дитячого фольклору (колисковим, пестушкам, потішкам, забавлянкам), а також властивостям мови задають ті найважливіші просторово-сміслові координати, які допомагають дитині набувати і усвідомлювати її особистий досвід. Отже, впровадження у свідомість цих моделей-стереотипів починається ще до самостійного освоєння світу дитиною.

Дім у системі опанування дитиною світу є моделлю структуротвірних елементів — його складові використовуються як міри величини, відстані, як схеми побудови. Вектори руху починаються з дому або спрямовані до нього. Віхами простору, смисловими маркерами в самому домі були міфологічно значущі місця — піч, стіл, поріг, вікно. Дім для дитини, як, власне, і для дорослого, — це своєрідний первинний культурний космос, з яким знайомиться дитина, інтуїтивно фіксуючи його устрій та освоюючи принципи його облаштування як основу світобудови. Ще з колискових дитина накопичує в підсвідомості сукупність образів хатнього простору: у текстах чимало згадок про його складові (лавки, стіл, піч, припічок): *Кот-воркот / На віконце скок, / А з віконця та на лавку, / А з лавки та додолу, / А з додолу та в діброву, / З діброви та в лісок / Та й вирвав собі горішок* [2, 238].

Рух в просторі поза домом відбувається до значущих місць у житті громади, місць скупчення людей — церква, базар, млин, а також межових територій — річка, ліс. В українській материнській ліриці вектор опанування простору часто спрямований за межі дому й скерований самою ж магір'ю.

Іноді екстраполюється за межі дому сама

дитина, вона нібито стежить за міфологічними істотами, людьми і тваринами, які діють у різних ділянках простору. Їй відкриваються широкі горизонти: Сонко ходить по діброві, по долині, по вулиці, по комишу, кіт мандрує поза річку, по горі. Проте одним із найчастотніших локусів зовнішнього простору в материнській ліриці є локус саду, що перегукується також з весільною поезією та бароковою літературою з її образом-символом райського саду: *Я повішу колисочку та й на ябліночку, / Та прийде Бог колисати мою дитиночку* [2, 96].

Є навіть пряма вказівка на зв'язок із образом раю: *“А гаю мій, гаю, підемо до раю, / Назбераме квітя, повиєме дітя [2, 162]”*. Кота просять не йти в садочок, *“Нехай галки літають, / Руту, м'яту щипають / Та віночки сплітають — / То з руточки, то з м'яточки, / З червоного шовку / Та дитині на головку [2, 142]”*. Цей віночок приносить дитині *“сонки-дрімки в головочки, / Розум у мозочки [2, 143]”*. Зважаючи на постійне поєднання у фольклорі християнської та дохристиянської міфології, можемо стверджувати, що раєм називається територія локалізації потойбічних сил, тобто також і ліс, поле, звідки мати приносить три квіточки, що мають магічний вплив на долю дитини [2, 144].

Інтуїтивне прагнення дорослого, належного до певної субкультури, якомога раніше дати дитині поняттєво-образну систему опертя для її світосприйняття напрочуд психологічно точно відповідає такому самому прагненню дитини. Для неї надзвичайно тяжким є хаос вражень, подій зовнішнього і внутрішнього життя, який необхідно організувати, щоб зрозуміти й опанувати. Для цього дитині необхідні образно-поняттєве опертя, до якого вона буде прив'язувати мінливі події плінного життя, організовуючи їх у своєрідне ціле. Традиційна культура забезпечувала дитину таким опертям у різноманітних формах, послідовно й поступально створюючи світоглядний фундамент для формування особистості.

Поступово перед дитиною розгортається багатоманітний світ, вона накопичує й опановує зорові та слухові образи. На цьому етапі в дію вступають мобілізаційні засоби — пестушки та потішки. Синкретизм слова

і дії, започаткований погойдуванням і колисковою, дістає новий поштовх. Пальчики (гра “Сорока-ворона”), долоньки (“Ладки-ладусі”), п’яточки (“Кую-кую чобіток”), голівка і шия (“Печу-печу хлібчик”) і поступово все тіло включається в сюжетну гру, різні частини тіла отримують імена і виконують певну ігрову роль. Властиве народній культурі зіставлення хліба і голови, що походить ще з прадавніх часів, закріпилось у багатьох жанрах фольклору. На рівні чуттєвої асоціації дитині вперше пропонується одна із засадничих символічних констант народної культури.

Сформувавши досить чітку систему речей і явищ довкола себе, дитина наважується брати її під сумнів і починає вибудовувати свій альтернативний світ — антисвіт, що відображується, насамперед, у небилицях та пародіях на молитви, а також у шибеницьких колядках і щедрівках. Дитина може викликати в своїй уяві будь-який образ, як завгодно змінити його, примусити в уяві дії розгортатися надзвичайно стрімко. Всі ці дивовижні можливості дають відчуття власної сили, дієздатності, господарського порядкування уявними ситуаціями: *Що то в світі за кумедія була, /Що курочка поросятко навела, /Поросятка та й волів навели, /А ті воли та й яйочка нанесли. /А безрукий ті яйочка позбрав, /Та й голу поза пазуху поклав. /Німий з глухим розмовляє, /А сліпий тільки поглядає. /Без’язикий “караул” закричав, /А безногий у похід побіжав* [4, 203].

Долучення дитини до фольклорного тлумачення життєвих реалій підносило її особистий досвід на висоту культурно-символічного узагальнення й надавало цьому поняттю ще й магічного смислу. Досвідом творення власного світу, його варіацій, а згодом перевертання світу догори ногами є доросла культура, світ і антисвіт якої втілюється у вигляді карнавалу. Основою і головним механізмом відтворення антисвіту є для дитини гра. Граючи словами, поняттями, логічними й алогічними конструкціями, дитина засвоює багатоманітність і парадоксальність навколишнього світу. Найяскравіше це простежується в небилицях, відбувається гра поняттями, подія чи явище епатажно викривлюється або обертається на

свою протилежність. Позірний хаос, змальований у небилиці, чи “кумедії”, як її трактує сам виконавець, підкоряється певним карнавальним законам інверсії, а також має глибоке міфологічне підґрунтя. “Небиличний” світ будувався згідно зі сталими законами поетики. Стилістичні засоби, властиві небиличній поезії, — іронія, оксюморон, комічні гіперболи, порівняння та епітети, — виникають й існують не самі по собі, не безвідносно до стилю решти фольклорних текстів, а як вторинна надбудова стилістики “серйозних” жанрів, утворюючи окрему сукупність за рахунок пародійного викривлення-перетворення цілих текстів і сюжетів, і стилістики “первинних” стосовно пародій фольклорних жанрів. Вікові прояви агресивності, потреба випробувати себе в ролі антагоніста також є причиною наявності негативу в дитячому фольклорі.

Трансформація релігійного образу відбувалася через звертання до Бога з наміром порушити ієрархічну вертикаль. Дитина вперше входить у світ релігії, м’яко знімаючи напругу через ототожнення незрозумілого з буденними, знайомими життєвими колізіями. Окремим проявом жанрової контамінації є великий масив колискових, у яких прямо чи опосередковано наявне пародіювання, примітивізація, спрощення молитви “Отче наш”: *Отче наш! /Батько наш!/Кури крав, на під клав. /Поможі, Боже, поїсти, /А на другі полізти* [4, 130].

Канонічні знаки, узагальнення, шаблони і стереотипи, зокрема поведінкові та мисленнєві, є засобами самозбереження кожної культури. А парадоксальність, гротеск виштовхують мислення в контекст життя, в його конкретний ритм і є рушійними силами розвитку культури. Формалізована система світобачення, відтворена у дитячому фольклорі й заснована на постулатах “а” і “анти-а”, може бути узагальнена в метасистемі дитячого і дорослого світогляду. Стосовно цієї метасистеми постулати “а” і “анти-а” є підсистемами, окремими випадками, конструктивними елементами. Функціональне навантаження антисвіту, створеного в дитячому фольклорі, зафіксованому на межі XIX—XX століть, цілком відповідало психологічним і соціальним потребам дитини. У цьому світі дитина мала можливість

погратися, відчутти себе в тій чи тій соціальній ролі, оперувати культурними стереотипами, виконувати й порушувати соціальні норми та правила поведінки. Входячи завдяки цьому в дорослий світ популярної культури, вона послугоувалася фольклором, який генетично походив із цієї культури, видозмінившись відповідно до потреб дитини, й тому був ідеальним інструментом соціалізації в межах певної культурної спільноти.

Український дитячий фольклор має потужний когнітивний ресурс формування критичного та аналітичного мислення. У кожному з жанрів наявна принаймні частина складових критичного мислення: здатність планувати свої дії заздалегідь, гнучкість мислення, вміння виправляти свої помилки, метакогнітивний моніторинг, пошук компромісних рішень.

Прогностична функція в українському дитячому фольклорі реалізується насамперед в ідеальному образі майбутньої людини. Неповнолітнім дітям співають колядки про хлопця-молодця, про дівчину-паву. Можливо, це залишки психологічних прийомів підготовки до ініціації. Прогнозування наявне не лише у змісті, а й у формі вірша. Римі як логічній і очікуваній послідовності також властивий прогностичний механізм. Початок фрази потребує продовження у певному віршовому розмірі. Це помітно, коли дитина починає підспівувати незнайому пісню, інстинктивно прогнозуючи її наперед. Утворюється модальність минулого в майбутньому.

Формула прогнозування використовується й у текстовому супроводі, очевидно, дитячої гри в русалок: *Коли б мені не полин, /То я б тебе задавив. /Коли б мені не трава, /То я б тебе хавава, /Коли б мені не м'ята, /Да була б тобі тут хата* [4, 205].

У вищенаведеному віршику маємо таке: “коли б.., то я б...”. Саме щодо умовного способу майбутнього часу дієслова існують певні моделі, що містять в собі передбачення, що визначають наступний крок. Ця формула поширена має також і оберегово-прогностичну функцію. Прогнозування було одним із сюжетів карнавального дійства, за законами якого формувалася більшість жанрів дитячого фольклору. У грі “Подорож сліпих” діти,

виключаючи одну свою чуттєву здатність, активізують іншу. На землі накреслюють пряму і, зав'язавши очі, намагаються пройти по ній, а потім знімають пов'язку і перевіряють свою здатність орієнтуватися в просторі по пам'яті. Прогностичний механізм використовується на дуже короткий проміжок часу, та сконденсованість у часі сприяє його швидкому вдосконаленню й активізації моделювання тривимірного простору. Той самий прогностичний механізм спрацьовує в усіх іграх “із зав'язаними очима”: “В деркача”, “Де ж горщик”, “У свищика”, “У баби-куці”.

Прогностична функція дитячого фольклору, чітко виражена в кількох жанрах (закличках, примовках до комах, птахів), тут отримує нове смислове забарвлення у коліскових та дражнилках, де часто відчутне бажання заглянути в майбутнє. Особливо це стосується соціальної складової образу ідеальної людини. Прогнозуючи своє майбутнє родинне життя, дитина послуговується системою культурних стереотипів. Дитина засуджує негативні риси і стиль поведінки під впливом максим народної моралі — сублімованого етичного й естетичного досвіду нації, який втілюється у критеріях поведінки в її середовищі.

Посутнім для дослідження формування світогляду є і аналіз мотивів смерті та страждання в українському дитячому фольклорі, зокрема відображення тих подій, поведінка в яких є унормованою в традиційному дитячому соціумі та відображеною в його соціокультурних стереотипах — смерті, каліцтві, нещасних випадках, самогубстві. Такі події бентежать дитину, а відтак згадки про них дуже частотні у дитячому фольклорі. Якщо скласти разом згадки про смерть, каліцтво, вбивство, складається враження суцільного негативу. Але контекст, у який поміщаються ці події, має дещо інше, а часто і протилежне емоційне забарвлення. Причина цього криється, зокрема, в системі поведінкових стереотипів, які насаджувалися дитині змалку. Мотив смерті має кілька планів втілення, кілька іпостасей. У веснянках дівчинка, прогнозуючи своє майбутнє, зміну соціального статусу, визначає кілька варіантів розвитку життєвого сценарію, точніше три: смерть, весілля або

незмінний статус. Якщо ж смерть, то або до пекла, або до неба. Оптимізм у сприйнятті смерті походить з уявлення про циклічність життя, а отже, зі сподівання на відродження у майбутньому циклі, про смерть як тимчасове завмирання. Згадаймо подоляночку, яка впала, до землі припала, сім літ не вставала... Пісня і хоровод, що символізує коло, циклічність, здатні відродити її до танцю, до життя. Завдяки грі, в якій дитина сприймає уявну ситуацію як реальну, подія смерті тлумачиться як тимчасова, всесильність людини здатна змінити навіть цю ніби остаточну, кінцеву ситуацію.

У колискових і власне дитячому фольклорі (пісеньки, колядки та щедрівки) описуються хаотичне каліцтво одразу кількох людей. Накопичення таких страхітливих подій дещо нагадує сучасні фільми жахів або дитячі страшилки: */...А піп упав з печі — /nobiv собі плечі. /А попадя з груби, /Та побила зуби; /Дитина з колиски, /Та побила писки. /А баран з-під лави — /Дитину рогами; /А кицька з комори — /Дитину за ноги [4, 290].*

Очевидно, в такий спосіб діти, а також дорослі, коли йдеться про колисанки, задовольняють потребу пережити сильну нервову напругу, тренують психіку для вміння при потребі подолати жах, вгамувати негативні емоції. У колискових це поєднується з заспокійливим ритмом, у колядках, навпаки, з бурхливим святковим піднесенням.

У дитячому фольклорі, іграх та іграшках міститься чимало ознак формування наукового світогляду. Дитина дуже ошадлива у використанні слів, вона намагається найточні-

ше і найкоротшими словесними формулами означити явище, подію, свої враження, ніби боячись обтяжити свідомість свого слухача зайвим вантажем. Дитина на певному етапі розвитку відчуває необхідність застосовувати в пізнанні навколишньої дійсності механізми абстрагування і визначення найсуттєвіших властивостей об'єктів, здійснювати вибір варіантів поведінки чи характеризувати явища. Всі ці процеси відображені в дитячому фольклорі, який, відповідно, є інструментом для їхньої активізації. Останнє також визначає його актуальність для сучасного застосування.

Висновки. Отже, рушійною силою формування світогляду є потужні когнітивні можливості українського традиційного дитячого фольклору, які мають визначальне значення у відтворенні найкращих рис українського народу. В дослідженні когнітивних функцій та імпліцитних можливостей формування світогляду засобами українського традиційного дитячого фольклору розглянуто основоположні для розуміння, трактування та перетворення навколишньої дійсності проблеми: формування критичного (аналітичного) мислення, процесу прогнозування, інтерпретації мотивів радості та страждання, побудови антиномії "світ-антисвіт". В умовах пошуку дієвих засобів розвитку сучасної дитини такий потужний спектр когнітивних можливостей, закладений у традиційному фольклорі, реалізує дві мети — розвитку дитини та її етнізації, формування ще на підсвідомому рівні належності до певної культурної спільноти.

Література:

1. *Выготский Л. С.* Воображение и творчество в детском возрасте. Психол. очерк / Л. С. Выготский. — М.: Просвещение, 1991. — 93 с.: ил.
2. Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки / Упоряд., приміт. і вступ. ст. "Українські нар. пісні та забавлянки", с. 11—44, Г. В. Довженок; нотний матеріал упоряд. К. М. Луганська / АН УРСР. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К.: Наукова думка, 1984. — 470 с., ноти.
3. Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії Мр. Г. // Киевская старина. — 1904. — № 7—9. — С. 51—105.
4. Дитячі пісні та речитативи / Упоряд. і автори вступ. статті "Дитяча поезія", с. 8—36, Г. В. Довженок, К. М. Луганська / АН УРСР. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К.: Наукова думка, 1991. — 447 с.: ноти.
5. *Загида Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Загида // Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. — Т. 1. — К.: Дуліби. — 2008. — С. 214—397.: іл. — Народна культура українців: життєвий цикл людини.
6. *Лойтер С. М.* Русский детский фольклор и детская мифология. Исследования и тексты / С. М. Лойтер. — Петрозаводск: КГПУ, 2001. — 296 с.
7. *Осорина М. В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. — СПб. — Москва — Харьков — Минск: Питер, 2000. — 278 с. — Мастера психологии.
8. *Пижаж Ж.* Речь и мышление ребенка / Пижаж Ж. — СПб.: Союз, 1994. — 251 с.